

**Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi**

Cilt 3, Sayı 1 (Mart 2006)

Mak. #4, ss. 21-34

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Türkçeyi Türkçeyle Anlatmak: Türkçe-Kırgızca Sözlük'ün Neşrinden Sonra

Gülzura Cumakunova

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Geçen yüzyılın sonunda bağımsız Türk Devletlerinin kurulmasını sağlayan tarihi şartlar, Türklerin arasındaki ilişkilerin çok yönlü gelişmesi, onların ortak kültür bağlarının başında gelen dilleri üzerinde kalıplaşmış olan münasebetlerini yeniden gözden geçirmelerini zorunlu kılıyor. Bu bakımdan yaşayan Türk dillerinin ortak ve farklı yönlerini ortaya çıkaracak karşılaştırmalı gramerlerin ve aktarma sözlüklerin hazırlanması, ilk başta yapılacak işlerden biri olarak karşımıza çıkıyor. Yazar, bu yıl neşrettiği "Türkçe-Kırgızca Sözlük"ün örneğinde Türk dilleri arasında yapılacak aktarma sözlüklerin ne tür amaçlara hizmet edeceği, hangi prensipler üzerinde kurulması gerektiği, hangi problemlere ne tür çözüm getirip, ne tür kazançlar elde edileceği hakkında düşüncelerini paylaşıyor.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Söz varlığı, Sözlükçülük, Türkçe-Kırgızca Sözlük

ABSTRACT

Historical events and conditions, which occurred during the end of the 20th century, that resulted in the creation of the Independent Turkish States, created stronger relationship between the Turks and forced them to review their shared common language. Therefore the comparison of the similarities and differences between the Turkish grammars was seen as a duty, which resulted in the preparation of translated vocabularies. The Author of the published "Turkish-Kyrgyz Dictionary" would like to share her views and thoughts regarding; -The benefits associated with the creation of translated vocabulary of Turkic languages, the principles in which the dictionary is created upon and the answers to solve the types of problems encountered.

KEY WORDS

Kyrgyz Turkish, Turkey Turkish, Vocabulary, Lexicography, Türkçe-Kırgızca Sözlük

Çok hızlı gelişen bugünkü dünyamızda her iletişim aracından olduğu gibi bir ulusal dilden de her fırsatta kendini yenilemesi ve geliştirmesi, yeni kavramları karşılayabilecek yeni sözcükler ile kelime hazinesini donatması beklenir. Böyle bir ihtiyaç sırasında ilk başvurulacak ve devreye sokulacak mekanizmaların başında dilin iç kaynakları gelir. İç kaynaklar, her bir dilin öz kaynakları olup, doğru geliştirildiği zaman o dilin kendi imkânlarını, zenginliğini artırır, rekabet gücünü, özgüvenini sağlamlaştırır. Dilin iç kaynakları deyince akla ilk gelen unsurlar, o dilin mevcut kelime hazinesi ve onu beslemeye yarayan kelime yapım sistemi, pasif katman olarak bilinen eskimiş ve tarihî kelimeleri, ağız ve şivelerinin malzemeleridir.

Sovyet Türkolojisinde dış kaynak olarak görüldüğünden yabancı diller ile aynı sıraya konulan “Türk dilleri” de, aslında birbirinin kelime hazinesini tamamlamada, yeni kelime ve terim yapımını geliştirmede, kelime anlamlarının artırılarak zenginleştirilmesinde eşi bulunmaz birer iç kaynak sayılır. Türk dillerinin temelini oluşturan başlıca köklerinin ortak olduğu gibi, başlıca yapım eklerinin de hemen hemen aynı olması, her Türk dilinin veya lehçesinin diğeri için hazır kaynak olarak bakılmasına ve yararlanılmasına imkân yaratır. Dolayısıyla Genel Türkçenin kelime kalıbına göre yapılmış bir yeni kelime veya terim, diğeri tarafından kolayca benimsenir ve yabancı kelime hissini yaratmaz.

Ne var ki, Türk dilleri arasında dil münasebetlerini yola koyacak iletişim mekanizmalarının istenilen düzeyde olmadığı bilinen bir gerçektir. Türk leksikografisinin başlangıcı olarak, Kâşgarlı Mahmut’un *Divânü Lugâti’t-Türk’ü*, başlangıç zamanı olarak XI. yüzyıl biliniyor ise de, Türkler o kadar erken tarihteki sözlük yapma geleneğini günümüze kadar sürdürme ve günümüz imkânları ışığında geliştirme, onun sonuçlarından yararlanma olanağından yoksun kalmışlar.

Her Türk dilinin müstakil dil olduğu görüşü o kadar derin oturtulmuştur ki, yanı başındaki bir kardeş dilin gelişme sürecinden bir diğeri tamamıyla habersiz gelişmiştir. Zaten baştan farklı alınan alfabelere farklı imlâ kuralları, farklı terim yapım sistemleri de eklenince biri birinden hayli uzaklaşmış yazı dilleri ortaya çıkmıştır.

Oysa aynı devlet çatısı ve aynı sosyal şartlar altında yaşayan bu halkların dillerinin farklılaştırıcı değil, birleştirici noktaya doğru ilerlemesi beklenirdi. Bir ortak noktaya doğru eğilim gerçekleşti, ama o nokta, ne yazık ki bir Türkçe değildi. Köylüsü kendi dilleriyle yüzde yüz anlaşan Kırgız ile Özbek’in, Kırgız ile Kazakistan veya Kırgız ile Tatarın, aydınları ancak Rusça anlaşabiliyorlar. Çünkü onların Türkçeleri artık bilimin, kültürün ve eğitimin dili değil, kullandıkları dilin ve bilim terimlerinin ortak bir yanı yoktur.

Geçen yüzyılın sonunda gelen bağımsızlık ile Türk devletlerinin kurulması, onların arasında münasebetlerin biraz daha sıklaşması ortak kültür bağlarının başında gelen dilleri üzerinde kalıplaşmış olan bakışlarını tekrar gözden geçirmelerini zorunlu

kılıyor. Bu bakımdan yaşayan Türk dillerinin ortak ve farklı yönlerinin ortaya çıkarabilecek karşılaştırmalı veya aktarma sözlüklerinin yapılması ilk başta yapılacak önemli işlerden biri olarak karşımıza çıkıyor.

Her Türk dilinin Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca gibi dünya dilleri ile çeşitli amaçtaki onlarca sözlükleri yapılmışken aynı girişim ve ilgi yanı başındaki bir Türk dili için gösterilmemiş. Bir aktarma sözlüğün aynı sistemdeki akraba dil ile yapılması ile farklı sistemdeki bir dilden yapılması arasında büyük fark vardır. Akraba dildeki ses, şekil ve söz dizimi kurallarının aynılığı, kelimelerin karşılıklı algılanmasında ve benimsenmesinde fazla zorluk çıkarmaz. Örneğin, Türkçedeki *oturum, uçak, yatırım, gökbilim, yayın, bilgi, ortam, yurttaş, ayakkabı* gibi sözler önce onları hiç duymamış olan bir Kırgızda benzer çağırışım yapabilir ve Türkçedeki anlamlarına yakın bir tahminde bulunabilir. Kırgızcada bunların yerine kullanımda olan yabancı kökenli *zasedaniye, samolyot, investitsiya, astronomiya, publikatsiya, informatsiya, grajdanin, tufli* gibi kelimeler hem ses yapısı, hem de şekli yönünden Kırgızcaya pek uymuyor. Aynı durumda olan bir Türkiyeli de Kırgızcadaki *uçkuç, açkıç, kol çatır, tez yardım, balmuzdak, smak, sınıç, aşkazan, at tiş* gibi kelimelerin kendi dilinde daha çok yabancı kelimelerle karşılanan *pilot, anahtar, şemsiye, ambulans, dondurma, smav, tenkitçi, mide, matkap* gibi sözler olduğunu öğrenince Türkçe olanlarına daha yakınlık duymuş olması gerekir.

Aktarma sözlük yabancı bir dille yapıldığında hedef dilin kelime fonunu etkileyici, onun yapım olanaklarını kuvvetlendirici bir etki yapamaz. Tam tersine, yabancı bir kelimenin kelime hazinesine alınması, o dile hazır kalıp getirdiği için yeni kelime yapma ihtiyacını ortadan kaldırır ve kelime yapım sisteminin fonksiyonel faaliyetini yavaşlatır.

Kırgızcanın Rus dili ile yapılan sözlükleri bunun açık göstergesidir. Örneğin, Konstantin Kuzmiç Yudahin tarafından yapılmış meşhur “Kırgızca-Rusça Sözlük”, Türkoloji klasiklerinden biri sayılır. Amacı Kırgızcanın söz varlığını derlemek ve Rusçaya aktarmak olan sözlük, yazarının azmi ve inanılmaz gayreti sayesinde bir aktarma sözlüğün ötesinde çok zengin Kırgız sözlü edebiyatının malzemelerini, eski kelimeleri, ağız ve şive verilerini de kapsayan ansiklopedik değerdeki bir esere dönüştürülmüş. Genel olarak folklor malzemelerinden alınmış bol örnekleri de sözcüklerin anlamını açmakta önemli rol oynamış. Fakat Yudahin sözlüğü çağdaş Kırgızcanın pratik kullanımını tam olarak yansıtan veya fonksiyonel imkânlarını artırmaya sevk eden bir sözlük değildir. Sözlükte günümüz Kırgızcasının madde başı kelimeyle ilgili sabit kelime dizileri, deyimsel kalıplar tam olarak yer almamış. Onların yerine çeşitli destanlardan derlenmiş örnekler, Kırgızcanın bugünkü durumundan daha çok tarihî gelişme sürecini yansıtmaktadır. Ne var ki bu sözlüğün ve yazarının tartışılmaz itibarı, onu bazen dokunulmazlık derecesine çıkartıyor, ki yayımlanmasından bu yana yarım asır kadar zaman geçmesine rağmen Kırgızcanın söz varlığı onunla eşleştiriliyor ve yenilenmesi ya da yeni bir sözlük yapılması bir

türlü gündeme gelmiyor.

Yine K.K.Yudahin tarafından redaksiyonu yapılmış, yazarlar grubu tarafından hazırlanmış *Rusça-Kırgızca Sözlük* (1. baskısı 1944, 2. baskısı 1957) Kırgızların Rusça öğrenmesi ve Rusça vasıtasıyla dünyaya açılmasına imkân sağlamak amacıyla yapılmış bir eserdir. Rusça madde başı dizini Sovyet halkları için umumî bir şekilde hazırlanmış olan bu sözlüğün Kırgızca kısmında anlamsal yanlışlıklar, ifade eksikliği, basma kalıp açıklamalar, kalka (birleşik kelimeleri kelimesine çevirme), birçok kelimenin çevrilmeden Rusçasının verilmesi gibi noksanlara yol verilmiş. Bu tür noksanlarıyla *Rusça-Kırgızca Sözlük*, mükemmel tercümesiyle boy gösteren *Kırgızca-Rusça Sözlük*'ün aksine Kırgızcanın aciz, ifade imkânı sınırlı, işlevsel yönü zayıf dil olarak görülmesine doğrudan sebep olmuştur.

Türkiye Türkçesi, Türk dünyası içinde fonksiyonel açıdan gelişmiş, işlek, uzun müddet devlet ve yazı dili olma geleneğine sahip, aynı zamanda da en kalabalık Türk kitlesinin konuştuğu, kelime ve terim yapım sistemi gelişmiş bir kardeş dil olması nedeniyle kendi dilinin imkânlarının iyi tanımayan, onun gücünün ve kapasitesinin farkına varamayıp küçümseyen, dolayısıyla kullanmaktan vazgeçen toplumların bakış açısını değiştirmek anlamında güzel bir örnek teşkil edebilir.

Bundan birkaç yıl önce geldiğim Türkiye'de insanların dil sıkıntısı çekmeyen bir ortamda hayat sürdürdüklerini görünce çok imrenmişim ve bu dilin imkânlarını kullanarak kendi halkımın da bu tür dil bağımsızlığına erişmesine yardımcı olacak girişimlerde bulunabileceğimi düşünmüştüm. Türkiye'nin de yüzyılın başında benzer sıkıntılar çektiğini ve başarılı şekilde gerçekleştirdiği dil reformu sayesinde halkın diline dayalı yazı dilini geliştirdiğini öğrenince, bu dili esaslı öğrenmeye ve Türkçe-Kırgızca Sözlük yapmaya karar vermişim. Türkçeden Kırgızcaya geniş çaplı bir aktarma sözlük hazırlama gayretimizin başında gelen nedenlerin biri işte buydu.

Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinin çok yönlü geliştiği günümüzde çeşitli amaçtaki ve biçimdeki Türkçe-Kırgızca ve Kırgızca-Türkçe sözlüklerin hazırlanmasına çok ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle de Türkiye üniversitelerinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinin açılması, Kırgızistan'da ise eğitim ve öğretim dili Kırgızca ve Türkçe olan üniversite ile okulların açılması, bu eğitim kuruluşları için eleman yetiştirilmesi, ilmî ve pedagojik yayınların hazırlanması gibi gereksinimlerden dolayı da bu tür sözlüklere olan ihtiyacı her geçen gün artırmaktadır.

Aktarma sözlüğe olan ihtiyacın bir diğer tarafı da Türk Cumhuriyetlerinde artmakta olan Türkiye Türkçesini öğrenme isteğinden doğuyor. Kırgızistan'da Türkçe, İngilizce ve Rusçadan sonra öğrenilmesi çok tercih edilen dil durumuna gelmiştir. Sıradan vatandaşlar bile Türk Cumhuriyetlerinde çok rağbet gören Türk liselerindeki çocuklarının eğitimlerini takip etmek, kontenjan ile Türkiye üniversitelerinde okuyan çocuklarının kaldıkları ülke hakkındaki meraklarını

gidermek, Türkçe kitap, dergi, gazeteleri okumak, televizyon seyretmek için öğrenmeye başvuruyorlar.

Bugün Kırgızistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde Türkçenin 20'li yılların başında yaşadığı ve dil devrimini gerektiren duruma benzer bir durum yaşanmaktadır. Tıpkı Cumhuriyet dönemine kadarki Osmanlıca ile halk dili arasındaki uzaklaşma gibi Kırgızistan'da da genelde Kırgızca konuşan ve Rusçayı iyi bilmeyen kırsal kesim ile Kırgızca bilmeyen Rus dilli şehirli Kırgızlar arasındaki uçurum gittikçe artmaktadır. Dil politikasındaki yanlışlıklar nedeniyle üstün duruma getirilen Rusçanın artmakta olan ağırlığı, yeni nesli geleceğini garantilemek ve toplumda iyi bir yere gelebilmek için Rusçaya ve İngilizceye yönelmesine, ana dilinden gittikçe uzaklaşmasına neden olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi ve 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk işlerinden biri de ülkenin tüm yurttaşlarına eşit hizmet verecek, eğitimde, kültürde hızlı kalkınmayı sağlayacak dil reformunu gerçekleştirmek, Osmanlı Devletinin son zamanlarında biri birinden iyice kopmuş olan resmî dil ile halk dili arasındaki uzaklaşmayı ortadan kaldırmak olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliği ve bizzat katkısı ile gerçekleştirilen dil reformunun sonucunda Türk dili olarak değiştirilen ve öz Türkçe kelimelere ve eklere dayandırılan, toplum hayatına girmekte olan yeni kavramları ve hadiseleri anında dile yansıtabilecek kapasite ve potansiyele sahip bir edebî dil geliştirilmiştir. Bugün devlet dili statüsüne yeni kavuşmuş genç yazı dilleri için Türkiye Türkçesinin bu gelişim ve oluşum tarihinden, özellikle de onun dil reformu tecrübelerinden alacağı çok şey vardır.

Genelde bir yazı dilinin ortaya çıkması, bir konuşma dilinin edebî dile dönüştürülmesi, halkın dilinin ağızlar, şiveler şeklindeki yerel sınırları aşarak ulusal nitelik alması, belli normlar, kurallar çerçevesinde gelişeceği açısından üstün bir durum sayılır. Yeter ki bu geçiş sırasında halkın yüzyıllar boyunca konuşma şeklinde yaşata gelmiş dil geleneğine, özüne zarar verilmesin ve o, yeni vücudunda yaşama kabiliyetini kaybetmesin. Öyle görülüyor ki, Kırgızcanın yazı dili oluşturulurken gerek alfabe seçiminde, gerek gramer ve imlâ prensiplerinin oluşturulmasında dilin tabiatına aykırı gelen bir takım aksiliklere yol verilmiş. Bunlar da dilin kendine yabancılaşmasına ve yozlaşmasına yol açmıştır. Bu durum, dilin nesilden nesle aktarılma aşamasında belli bir kırılmaya meydan vermiş olmalı, ki yeni nesil kendi dilinin imkânlarını tanımaz olsun, onu hayatının en önemli iletişim aracı değil de, Kırgız kimliği altında sırtında taşıyacağı faydasız bir yük olarak görsün.

Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin bir çoğunda olduğu gibi Kırgızistan'ın büyük şehirlerinde de 50'li, 60'lı yıllardan sonra doğmuş neslin hemen hemen yüzde 60-70'i

Kırgızcaya tam hâkim değildir. Onların ana dil bilgisi sadece anlayabilme ve günlük hayatla ilgili sınırlı söz hazinesinden ibarettir. Yaş itibarıyla şu anda devletin hem siyasî, hem toplumsal alanlarında aktif faaliyette olan bu aydın kesim, kendinin konuşamadığı bir dili çıkarttığı yasalar, uyguladığı kurallar ile resmen felce uğratmış durumda. Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık yada çeşitli bakanlıklar gibi yüksek mevkilerde görev başında olan bu kişiler, ne garip ki, ne Kırgızca kitap, gazete okur, ne Kırgızca televizyon, tiyatro seyrederek, ne de sanatın bir dalında Kırgızca eser verir. Kendi kültürüne, geleneklerine tamamıyla yabancılaşmış durumda. Üst düzey bürokratlardan ana dilinde iyi konuşabilenleri çok nadirdir. Onlar Kırgızca bilmeme gibi eksiklerini örtbas etmek için ta Çin sınırındaki taşralarda bile yazışmalarını Rusça yapılmasını kurallaştırarak sorunlarına çözüm bulmuşlar.

Bağımsızlığın 10. yıldönümünde Kırgızistan'da tekrar Rusçanın resmî dil sıfatına getirilmesi, Kırgız kökenli olmayan yurttaşların ülkeden kaçması bahanesinden daha çok işte bu bir avuç yönetici kesimin ana dilini bilmeme gibi ayıbını örtmek amacıyla yapılan girişimden başka bir şey değildi.

Bir ulusun dilinin onun bağımsızlık döneminde bunun gibi vahim duruma düşmesi düşündürücü bir olaydır. Ne yazık ki, her Kırgızistan'a gidişimizde bir az daha kendi kimliğinden kopmuş, diline, kültürüne yabancılaşmış toplumu görünce içimiz sızlıyor.

Nitekim, Kırgızistan'da 24 Mart 2005'te gerçekleşen siyasî devrimin en belirgin etkilerinden biri de Kırgız halkının ekonomik sıkıntılarının yanı sıra millî değerlerinden, her şeyden önce ana dilinden yoksun bırakılması, ana dilinde öğrenim görememe, toplantı yapamama, hakkını savunamama, iş yazışmalarını yürütememe gibi sosyal açıdan kendi ülkesinde azınlık duruma düşmesinden kaynaklanan sıkıntılara sağır kalan iktidara olan kin ve öfkesinin dışa vurması idi.

Ana dilin düştüğü bu duruma müdahale etmek, onun gelişmesine engel olan unsurları ortadan kaldırmak, dili daha etkin, topluma tam kapasite hizmet verecek duruma getirmek ne tür olanak, ne tür örnek ve tecrübe varsa seferber etmek, sadece dil bilimcilerin, edebiyatçı, yazarların değil, toplumun bütün bireylerinin topyekün girişimi ve gayretleri ile mümkün olabilecektir.

Türkiye Türkçesi karşısında Kırgız Türkçesinin söz varlığının tüm olanaklarını Kırgız toplumunun göz önüne sererek Kırgız Türkçesinin de bu dilden geri kalmış tarafının olmadığını, toplumun bütün ihtiyaçlarını yerine getirebilecek güçte ve zenginlikte olduğunu ispatlamak, yeni neslin kendi diline olan güvenini sağlamak sözlüğün asıl amaçlarından biri idi.

Seçim nedenlerini bu şekilde sıralayabileceğim Türkçeden Kırgızcaya aktarma sözlüğün hazırlanması, yedi yıl kadar uzun bir sürede ancak tamamlanabildi. Nedeni ise kendi tecrübesizliğim bir yana düşündüğüm gibi geniş kapsamlı Türkçeden

Türkçeye aktarma sözlüğün bir emsalinin olmayışı da oldu. O nedenle madde başı dizininin oluşturulmasındaki alınacak kıstaslar, madde içinde kullanılacak prensipleri ve düzeni, kaynaklar, hatta alfabe seçimi bile başı başına büyük sorunlar teşkil etti.

Bilindiği gibi Kırgızca Kiril esaslı alfabe kullanılmaktadır. Sözlüğün açıklamasının Kiril harfleri ile verilmesi, Kırgızistan’da basılacağı ve daha çok Kırgız toplumuna hitap edeceğinden dolayı daha uygun olacağı düşünüldü. Fakat bu durum, Kırgızca öğrenmek isteyen Türk okuyucusunun büyük bir kısmı için engel oluşturur ve önünü kapatmış olacaktı. Çözümü, önce açıklaması Kırgızca olanı yayımlayıp, daha sonra Türkçe alfabe ile olanı hazırlayalım düşüncesine varmakla bulduk. Bu seçimi almakla beraber bir sözlüğün bilgisayara farklı alfabelerle geçirilmesinde karşılaşılacak olan bütün zorlukları da üstümüze almış olduk. Yazında iki dil için de dörter çeşit yazım şekli kullanılıyordu ve sürekli biri birine giren, bazen de beş-altı sayfaya kadar uzayan sözlük makalelerin üstesinden gelebilecek yardımcıları ihtiyacım vardı. Bunları yerine göre kullanmasını başarabilecek, hem Türkçeyi, hem Kırgızca’yı iyi bilen, bilgisayardan çok iyi anlayan birileri lazımdı. Bugün bu işin hiç de kolay olmadığını ve sözlüğün hazırlanmasının bu nedenle de uzun sürdüğünü söyleyebilirim. Yine de *Türkçe-Kırgızca Sözlük*’ün bir eser olarak meydana çıkmasında, onlarca kez düzeltmelerden dolayı her ne kadar sıkıntılı, bıkkın anlar yaşanmış da olsa, ucu görünmeyen uzun yoldaymışız gibi umutsuzluğa kapılan gergin günler da geçirmiş olsak, kitapta dizgisini yapanlar olarak isimleri geçen genç arkadaşlarımın ve teknik redaktör Şuhrat Dövletov’un büyük katkıları olduğunu ve onlara minnettar olduğumu belirtmeliyim.

Kırgız Türkleri ile Türkiye Türkleri Türk Dünyasının hem coğrafi, hem dil açısından mesafeli kalmış temsilcilerindedir. Türkçenin Kıpçak grubu ile Sibiryalı Türk dilleri grubunun özelliklerini birden taşıyan ve çok eski geçmişe sahip Kırgızca ile Oğuz grubunun belirgin temsilcisi olan Türkiye Türkçesinin, ses ve şekil yapısı, söz varlığı, tarihî yönden değişik ortamlarda kalmalarının verdiği objektif, kullandıkları alfabe ve imlâ kuralları, terim sistemi gibi subjektif sebeplerden dolayı ortak yönleri, ancak çok titiz çalışma ile meydana çıkarılacak örtülerle örtülmüş durumda.

Eski Türkçe dönemine ait yazıtlardan Orhun kitabeleri Türk dilinin Göktürkler tarafından bırakılan bir tarihî eseridir. Orhun kitabeleri, Türkçenin daha VI-VIII asırlarda bir edebî dil durumunda olduğunu göstermektedir. Eski Türkçenin bir diğer kaynağı Yenisey yazıtları ise Kırgızlar ile Kuzey Doğu Türklerinin ataları tarafından bırakıldığı sanılan aynı yazı dilinin bir çeşidi ve bu dönemin önemli eserlerinden biridir.

Eğer Eski Türkçe döneminde Göktürkler ile Kırgızlar arasında edebî dil bakımından ve coğrafi açıdan fazla uzaklaşma olmadığı biliniyorsa, Orta Türkçe döneminden itibaren Kırgızların Tannı Dağlarına, Türklerin Batya göçü nedeniyle birilerinin “Müşterek Orta Asya Türkçesi”, diğerinin ise “Müşterek Anadolu ve

Azerbaycan Türkçesi" diye adlandırılan muhtelif edebî diller arasında yer almalarıyla yolları ayrılmış olur.

Bundan sonra bir daha bir araya gelemeyen Anadolu ve Kırgız Türkçeleri, bugün değişen tarihî şartlar sayesinde iki bağımsız devletin: Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Kırgızistan'ın devlet dilleri sıfatında karşılaşmış bulunuyorlar.

Dillerimiz yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda birbirinden uzak kalmalarına rağmen aynı kökten gelme özelliğini hep korumuşlardır. Fakat bu yakınlık Türk dilinin bütün kolları arasında aynı derecede değildir. Türk dilinin ana kolları arasında ne kadar ortaklık varsa o kadar da farklılık mevcuttur. Bu farklılık ve benzerliklerin tabiatı, onları meydana getiren siyasî ve sosyal şartlar göz önüne alınarak açıklanabilir.

Sözlük çalışmaları gösterdi ki ortak kelimelerin büyük kısmını elbette aynı kökten gelen temel Türkçe kelimeler oluşturuyor. Farklılıkların bazıları dillerin tarihî gelişme seyrinde karşılaştığı özel durumlar ile bağlantılı ise, bazıları toplumlarımız tarafından kabul edilmiş ve dillerimizi farklı yönlere sevk eden yaklaşımlardan kaynaklanmıştır. Esas Türkçe kelimelerin şu kelime gruplarıyla temsil edildiği gözlemlendi:

Organ adları: baş/baş, göz/köz, kulak/kulak, burun/murun, ağız/ooz, kaş/kaş, yürek/cürök, böbrek/böyrök, kan/kan, kan/kan, iç/iç, ayak/ayak, kol/kol, bağır/boor, boyun/moyun, parmak/barmak, tırnak/tırnak, avuç/uuç, saç/çaç v.s.

Renkler: sarı/sarı, yeşil/çaşıl, kırmızı/kırmızı/kızıl, gök/kök, ak/ak, kara/kara, boz/boz, toru/doru, alaca/ala, gülgün/külgün v.s.

Temel gıda malzemeleri adları: et/et, sut/süt, un/un, su/suu, tuz/tuz, içki/içkilik, ayran/ayran, yoğurt/cuurat, aş/aş, azık/azık, yemiş/cemiş, kaymak/kaymak, kırmız/kırmız, boza/bozo, süzme/süzmö v.s.

Coğrafik adlar: dağ/too, deniz/deñiz, göl/köl, çay/say, yar/car, gök (yüzü)/kök(cüzü), tepe/döbö, çukur/çunkur, düzlük/tüzdük, yayla/cayloo, seki/seki, taş/taş, kum/kum v.s.

Vakit belirten kelimeler: gün/kün, tün/tün, ay/ay, yıl/cıl, bugün/büğün, bıldır/bıltır, erken/erte, geç/keç, öbürsü günü/bürsügünü, son/soñ, gelecek/keleçek, kış/kış, göktem/köktöm, yaz/caz, güz/küz v.s.

Sayılar: çok az ses değişikliği ile hepsi aynı.

Maden adları: altın/altın, gümüş/kümüş, bakır/bakır, demir/temir, kurşun/korgoşun, kalay/kalay, kömür/kömür v.s.

Hayvan adları: at/at, deve/töö, koyun/koy, yıldı/cılkı, eşek/eşek, keçi/eçki, ayı/ayuu, tavuk/took, kaz/kaz, ördek/ördök, turna/turna, kuş/kuş, suna/sono, tilki/tülkü, kirpi/kirpi, balık/balık, yılan/cılan, kurbağa/baka v.s.

Alet adları: kılıç/kılıç, süngü/süngü, kalkan/kalkan, tüfek/tüpök, tulga/tuulga, kamçı/kamçı, dayak/tayak, tokmak/tokmok, yay/caa, ok/ok, sadak/saadak v.s.

Eşya adları: bıçak/bıçak, kaşık/kaşık, tabak/tabak, balta/balta, kürek/kürök, süpürge/şırıgı, kerki/kerki, mih/mık, kazan/kazan, kase/kese, iğne/iyne, ip/cip, eyer/eer, dizgin/tizgin, üzengi/üzöngü, kazık/kazık v.s.

Bitki adları: ağaç/cıgaç, arpa/arpa, buğday/buuday, darı/tarı, elma/alma, üzüm/cüzüm, iğde/ciyde, kamyş/kamyş, kayın/kayın, dal/tal, budak/butak, yaprak/calbırak, sap/sap, gövde/köddön v.s.

Fiillerin çoğunun da hemen hemen aynı ve nispeten sabit olduğu tespit edildi. Temel Türkçe fiillerdeki farklılık genelde Oğuz ve Kıpçak gruplarına özgü meşhur ses özelliklerinden ibaret olduğu gözlemlendi.

Bu gösterilen gruplar ortak kelimelerin sadece başlıca olanıdır. Temel Türkçe kelimelerin ortak varlığı elbette çok daha farklı konularda ve konumlarda görülmektedir.

Edebî dil bir ulusun dilinin belli normlar içine alınmış, toplumun bütün üyeleri için kullanılması zorunlu duruma getirilmiş umumî şekli ise, bu normlar dışında bırakılmış ağız ve şive örnekleri, eski kelimeler katmanı da o dilin temsilcilerinin bir kısmının hâlen kullandığı ve göz ardı edilemeyecek kadar büyük potansiyellere sahip, hâlihazırda bekletilen bir gerçeğidir. Edebî dil onlara basit dil muamelesi yaparak unutulmaya aday unsur damgası vurursa, kendisini besleyen kök damarlarından birini kesip atmış olacaktır. Aynı fikri daha büyük çapta akraba diller için söyleyebiliriz.

Bir Türk dilinde eskimiş sayılan veya anlamını yitirmiş bir kelime bir başka kardeş dilde kullanım özelliğinden hiçbir şey kaybetmemiş kuvvetli bir türetme mekanizmasına sahip aktif kelime sıfatında olabilir. O yüzden kardeş diller arasında yapılan sözlükler bu tür ortaklıkları gözler önüne sermesi, o dillerin gelişme sürecindeki etkenleri ortaya çıkarması açısından da büyük önem taşıyabilir.

Örneğin, hem Kırgızcada, hem Türkçede edebî dil normları dışında bırakılmış konuşma dili damgası vurulmuş ağız, şive verileri ile eskimiş kelimeler katmanında onların ortak yönlerinin saklı olduğu ortaya çıktı. En ilginç tarafı da Kırgızcada aktif kullanımda olan bir kelimenin Türkçede ağız veya konuşma dil vakası olarak görülmüş olması ya da bunun tam tersinin de söz konusu olmasıdır. Genel Türkoloji açısından tespit edilmesinin mühim olacağı düşünülerek, sözlükte bu tür ortaklıkların belli işaretler eşliğinde verilmesine özen gösterilmiştir. Bunlardan birkaç örnek verelim.

Türkçede pasif Kırgızcada aktif kullanımdaki kelimeler:

TTü. **temaşa** esk.1.hoşlanarak bakma. 2. oyun, temsil, piyes, tiyatro. **temaşa etmek** seyretmek, bakmak : Kırg. **tamaşa** 1. şaka. 2. ilgi uyandıran eğlence, eğlenceli şey.

tamaşa kılıu şaka yapmak, eğlenmek.

TTü. **toy** esk. ziyafet, şölen, yemekli eğlence : Kırg. **toy** 1.ayrı anlamda. 2. düğün (evlilik, sünnet v.s.) 3.

TTü. **toygat** hlk. tarla kuşu : Kırg. **toygat** serçe.

TTü. **tan**: tan yeri ağarmak veya tan atmak deyimlerinde rastlanan pasif kelime : Kırg. **tañ** 1.şafak. 2. sabah anlamında ve çok sayıda birleşik türemişleri olan aktif kelime.

TTü. **tapşırmaq** hlk. teslim etmek : Kırg. **tapşırmaq** 1. teslim etmek. 2. emanet etmek.

TTü. **takav** hlk. nal : Kırg. **taka** nal anlamında aktif kullanımda.

TTü. **utku** hlk. zafer : Kırg. **utuş** zafer, kazanç.

TTü. **yengi** zafer : Kırg. **ceñiş** zafer.

TTü. **pür** hlk. filiz : Kırg. **bür** filiz.

TTü. **uğru** esk. hırsız : Kırg. **uuru** hırsız.

TTü. **tepir** hlk. kıldan vevya kamuştan yapılmış tahıl eleği : Kırg. **depkir** süzgeç.

TTü. **tavuş** ağız. ses : Kırg. **tabış/dobuş** ses v.s.

Kırgızcada pasif, Türkçede aktif kullanımda olan kelimeler.

Kırg. **ormon** orman (Manas Destanı) : TTü. **orman** aynı anlamda aktif kullanımda.

Kırg. **tüpök** esk. yayın okuna veya mızrağa takılan at teli : TTü. **tüfek** uzun namlulu ateşli silâh.

Kırg. **tay** sadece çocukları yürümeye teşvik eden tay-tay ünlemi olarak kalmış : TTü. **tay** 1. eşit, denk, eş. 2. hayvanın bir yanındaki yük.

Kırg. **obur**: obur uy çobur muzoo tuuyt atasözünde korunmuş, anlam kaybolmuş; aktif kullanımda **sorgok**. : TTü. **obur** gereğinden fazla yemek yiyen.

Kırg. **toz** : topoloñun toz kılmak, toz topoloñ salmak deyimlerinde korunmuş; aktif kullanımda **çañ**. (karşılaştırınız, deyimde: üstüne toz kondurmamak-üstünö çañ cuguzboo) : TTü. **toz** çok küçük parçacıklara bölünmüş olan herhangi bir madde.

Kırg. esk. **tamam** 1. tamamlanmış, hazır (Manas Dest.) 2. bitmiş, son : TTü. **tamam** 1. bütün, tüm. 2. evet, peki. 3. doğru, yalan, yanlış değil.

Kırg. **azır** esk. hazır anlamında (Manas Dest); aktif **dayar, belen**. : TTü. **hazır** gerekli, istenilen duruma getirilmiş.

Kırg. **bakır** esk. bakır anlamında; aktif kullanımda **cez**. : TTü. **bakır**.

Kırg. **keçe**: kiyim-keçe, kiyiz-keçe gibi ikilemelerde rastlanan anlamı yitirilmiş kelime. : Türkçe **keçe** yapağı veya keçe kılının dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş.

Kırg. **bilgi**: sadece keñ ton ketilbeyt, keñeşi bilgi kemibeyt atasözünde korunmuş; aktif kullanımda **maalmat**: TTü. **bilgi** bir anlamı malûmat olan çok anlamlı kelime.

Kelime hazinemizde bunun gibi birbirinin anlamlarını açıklayıcı, tamamlayıcı örnekleri oldukça çoğaltabiliriz. Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi gibi uç noktalardaki akraba diller arasında tespit edilen bu benzerlikler içindeki farklılıklar, yakın temaslı dillerde daha da fazla olabilir.

Türkçe-Kırgızca Sözlüğün kelime dizini oluşturulurken Türk halklarının sosyal-kültürel değerleri, yaşam biçimleri, siyasî-ekonomik ortamı, tarihî, coğrafi ve iklim özellikleri gibi öncülerine özen gösterilerek yapıldı. Şöyle ki, bu kelime gruplarında Ana Türkçenin ortak kelime katmanı korunmuştur ve bizlerin bugün bir ortak kelime katmanında birleşebilme imkânımız hâlâ varsa, her dil bu gruplardaki ortak kelimelerinin tespitinden yola çıkmalı. Bütün Türk dillerinde ortaya çıkarılmış ortak kelimeler, muhtemel bir Türk Ortak Kelimeler Sözlüğünün öncüsü, başlangıcı olabilir. *Türkçe-Kırgızca Sözlük*'ün hazırlanmasındaki asıl amaçlardan biri de böyle büyük ideallere hizmet etme umudunu taşımaktadır.

Bir çeviri sözlüğü, söz konusu iki dil için de dünyaya açılan yeni bir penceredir. Bu, sadece o dillerin birbirini tanıması, öğrenmesi açısından değil, o dillerle daha önce çeviri sözlükleri olan başka dillerle de onlarca kapının açılması anlamına gelir. Türkçeye çeviri sözlüğü olan bütün dillerin Kırgızcaya çıkabildiği gibi Kırgızca da o diller ile bağlantı kurma imkânına sahip olur. Türkçe için de son yüzyıllarını ayrı geçirmiş olan soydaşları ile Kırgızca vasıtasıyla benzer sözlüklerin yapılması için örnek teşkil edilmiş olur. Çünkü Kazakça, Özbekçe, Tatarca, Uygurca, Türkmence gibi bölgesel birliği olan ve aynı sosyal-kültürel şartlar altında gelişen dillerin muhakkak ortak yönleri bulunmaktadır. *Türkçe-Kırgızca Sözlük*'te Türk dillerinin özellikleri dikkate alınarak özenle yapılan kelime dizini bu diller için de esas alınabilir.

Türkçe ve Kırgızcanın kelime kadrosunu oluşturan bir önemli kaynak da onların ortak alınma kelimeleridir. Alınma kelimelerin oranı, sosyal-ekonomik, coğrafi ve dinî nedenlerden dolayı eşit miktarda değildir.

Örneğin, Türkiye Türkçesine dışardan en fazla kelime Arapça, Farsçadan, daha sonraları Batı dillerinden alınmış. XI. yüzyılda İran, Anadolu istikametine doğru başlayan büyük Türk göçleri ve değişen hayat tarzı, iklim, ekonomi ve dine bağlantılı olarak Türkçe, Arapça ile Farsçanın büyük etkisi altında kalmış. 13. yüzyılın başında Batı Türkçesi yazı dili olarak kalıplaşan Eski Anadolu Türkçesinin Arap, Fars kelimelerinin orijinal şeklinin korunmasında büyük rolü olmuş.

Kırgızların da o dönemde Doğu Türkistan'a ve oradan Tanrı Dağlarına göç etmeleri, Orta Asya Türkleri, özellikle Uygurlar, Özbekler ve Fars kökenli Tacikler ile sıkı temasa girmeleri, Kırgızcaya çok sayıda Arapça, Farsça kelimenin girmesini sağlamış. Fakat bu alınmalar genelde yazı yolu ile değil, sözlü olarak geçtiği için Kırgız

Türkçesine özgü güçlü ses uyumuna uğramış ve tanınmaz derecede Kırgızlaştırılmış ve diğer Kırgız kelimelerinden ayırt edilmez duruma gelmiş. Aynı fikir, Kırgızcaya sözlü olarak alınmış Rusça kelimeler için de söz konusu.

Aynı kelimelerin Kırgızca ve Türkçedeki orijinal şeklinin değişen ve değişmeyen durumlarından dolayı aradaki ortaklığı tespit etmenin bir hayli güç olduğunu belirtmeliyim. Örneğin:

Türkiye Türkçesinde	Kırgız Türkçesinde
gayret	kayrat
heybet	aybat
ihamet	kıyanat
vaat	ubada
vefa	opaa
dava	doo
hüner	önör
vefat	opaat
afet	apat
seher	saar
köhne	köönö
kabristan	körüstön
zehir	zaar v.s.

Örneklerden de görüldüğü gibi, Kırgızcada bu katman ana dilin ses ve şekil yapısına tam olarak uydurulduğundan konuşarlarda yabancı kelime hissini uyandırmaz. Telâffuz ve imlâ kurallarında da bu durum desteklediği için ana dilin yapısından farklı artikülasyon ve akustik farklılaşma meydana gelmez. Bu demektir ki Kırgızcada Arapça, Farsça kelimeler ödünçlenme sürecini çoktan geçmiş ve öz kelime olarak benimsenmiş durumda. O nedenle de Kırgızca ile Türkiye Türkçesindeki aynı kelimeler ortaklıktan daha çok farklılık arz etmektedir. Yine de Kırgızcanın şekil değiştirmiş Arapça, Farsça kelimelerinin etimolojisini çıkartmakta Türkiye Türkçesi aracı rolüyle büyük katkılar sağlayabilir.

Alınma kelimelerden söz ederken bahsi geçmesi gereken bir diğer husus, Arapça, Farsça kelimelerdeki eski kelime katmanı ile ilgili.

Türkçe-Kırgızca Sözlük'ün temel prensiplerinden biri, kelime dizininin Çağdaş Türk Dilinin söz varlığına esaslanmış olmasıdır. O nedenle kelime dizini yapılırken esk. işareti konulan Türkçe ve Arapça, Farsça kelimelerde mümkün olduğu kadar seçici davranmaya gayret edilmiştir. Fakat *Türkçe Sözlük*'te esk. (eski kelime) işareti ile

belirlenmiş, hatta yer almamış bir çok kelimenin günlük hayatta hem edebiyatta, hem sanatın ve bilimin birçok dalında hâlâ kullanılabilir durumda olduğuna şahit olunuyor.

Bu durum, esk. işaretli Türkçe kelimeler için değil, daha çok Arapça, Farsça kelimeler için söz konusu olduğundan, ister istemez kelimenin eskimiş olmasındaki kıstas nedir sorusuna kapılmaktan kendini alamıyorsun. Çünkü Osmanlıca kelimeler Türkçenin hazır kaynağı olmaya devam ediyor. Yazarlar ifadelerinde daha yüksek stil olarak veya Türkçe uygun kelime bulamadıkça hemen Osmanlıca kelimelere, terimlere başvurabilirler. Öyle gözüküyor ki, Osmanlıca gibi uzun geçmişli kaynağı olan bir dille çeviri sözlük hazırlayan kimsenin eksiklik duygusu her zaman olacaktır. Türkçenin, ne kadar Türkçeleştirilmeye gayret edilse etsin Osmanlıca gibi uzun tarihli bir edebî dilin içinden geldiği kolay kolay unutulmayacak ve onu hazır kaynak olarak kullanmaya da devam edecek gibi.

Alınma kelimelerin ikinci bir türünü Batı dillerinden giren sözler oluşturuyor. Her iki dil de Batı dillerinden çok sayıda kelime almış. Fakat bu kelimeler Kırgızcaya genel olarak Rusça vasıtasıyla, Türkiye Türkçesine başlıca olarak Fransızca ve diğer Avrupa dilleri vasıtasıyla geçmiştir.

Bilindiği gibi Batı kelimeleri Rusçada yoğun bir şekilde Rus dilinin ses ve imlâ kurallarına uydurulmuş vaziyettedir. Esas olarak Sovyet döneminden sonra girmiş olan Batı kelimeleri, Kırgızcanın imlâsında Rusçalaştırılmış şeklinin korunmasına zorlanmıştır. Böylece, aynı yollardan girmiş olan Batı kelimeleri da Kırgızca ve Türkçede ortaklık yaratacağı yerine farklılık teşkil eden unsurlara dönüştürülmüştür.

Eğer Arapça, Farsça kelimelerin dillerimize yeni kelime olarak girme olanağı yoksa, Batılı kelimeler bugünkü "küreselleşen" hayatın vazgeçilmez gerçeği olarak her geçen gün dillerimizi daha çok istila edecek.

Kendi dillerinin temizliği ve özelliğini korumaya çalışan bütün büyük diller gibi biz de bu dil felâketinden kendimizi mümkün mertebe korumalıyız. Böyle bir karşı koymanın olumlu sonucu, ancak kendi iç kaynaklarımızın imkânlarından olabildiğine yararlanmak, birbirimizin kelime hazinesini tanımak, destanlarımızdaki, atasözlerimizdeki, deyimlerimizdeki, ağız ve şivelerimizdeki söz varlığımızı kayıt altına almak, canlılığını kaybetmiş köklerimize, eklerimize yeniden hayat vermek gibi çok zahmetli, fakat şerefli uğraşlar ile elde edilebilir.

Türkçe-Kırgızca Sözlük'ün, Türk Dünyasının ortak değerlerinin başında gelen Türkçenin daha etkin, daha engin geleceği için hizmet vereceğini umarak ak yol dileyelim!

Gülzura Cumakunova

Doç.Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih,Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. Kırgız Türklerinin dili ve edebiyatı; Manas araştırmaları.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. 06100 Sıhhiye-Ankara

E-posta: gulzura@yahoo.com

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 15 Ocak 2005

Yayına kabul edildiği tarih: 20 Şubat 2006

E-yayın tarihi: 27 Mart 2006

Çıktı sayfa sayısı: 14